

آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی (ایلخانان و صفویان)

پدیدآورنده (ها) : میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق؛ شیرازی، علی اصغر

هنر و معماری :: نشریه نگره :: پاییز ۱۳۸۸ - شماره ۱۲ (ISC)

صفحات : از ۶۳ تا ۷۰

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1377606>

تاریخ داندود : ۱۴۰۵/۰۵/۱۴

کاربر گرامی، فایل داندود شده فقط برای استفاده شخصی است، از نشر آن خودداری فرمایید.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- بررسی برخی مهرهای مکشوفه دوره صفوی (موجود در موزه ایران باستان)
- نظری بر مهرهای دوره قاجار (مهرهایی از جنس عشق، نگاهی گرافیکی به مهرهای دوره قاجار، نوشته محسن احتشامی)
- یادداشتی بر دانشنامه ی مهر و حکاکی در ایران
- مهر خاتم: بررسی ویژگی های مهر پیامبر (ص)
- جایگاه و کارکرد منصب صدارت در دوره تیموریان
- طبقه بندی اصناف و تبیین ساختاردرونی و بیرونی آنها در عصر صفویه
- مهرنامه ی شاه سلیمان صفوی
- منصب قاضی القضاة
- مهر انگشتر سلاطین متأخر صفوی
- پژوهشی درباره منصب نسقچی در دوره قاجار
- فرهنگ سیاسی اقتدارگرا و ساختار دیوان سالاری دولت در دوره ی پهلوی اول
- اصلاح نظام اداری ایران در عصر قاجار با تاکید بر قانون استخدام کشوری

عناوین مشابه

- تولید اسناد دیوانی در دوره زندیه در چارچوب تحولات سیاسی و اداری این دوره
- اسناد و مکاتبات تاریخی: فرمان نویسی در دوره صفویه (۲)
- علت شناسی اعتصاب مطبوعات در دوره دولت جعفر شریف امامی (مهر ۱۳۵۷) و جایگاه آن در روند شکل گیری انقلاب اسلامی
- بررسی مؤلفه های آموزش صلح یونسکو در اسناد و مدارک جمهوری اسلامی ایران (۸۵-۱۳۸۳): سند چشم انداز بیست ساله نظام جمهوری اسلامی ایران، اهداف کلی آموزش و پرورش ایران، اهداف دوره متوسطه
- سیر تحول صوری و محتوایی تقویم های خطی دوره اسلامی، با توجه به اسناد موجود در کتابخانه های ملی ایران، ملی ملک، آستان قدس رضوی و مجلس شورای اسلامی
- بررسی مؤلفه های آموزش صلح یونسکو در اسناد و مدارک جمهوری اسلامی ایران ۸۵ - ۱۳۸۳ : سند چشم انداز بیست ساله نظام جمهوری اسلامی ایران، اهداف دوره متوسطه
- جغرافیای اقتصادی دشت همدان - بهار در دوره اسلامی (از قرن سوم هجری تا اواخر دوره قاجاریه) بر اساس اسناد مکتوب تاریخی و جغرافیایی
- آداب مهرنویسی در دوره اسلامی از ایلخانان تا پایان قاجاریه
- شورش های دهقانی منطقه شبانکاره و زیراه در دوره پهلوی؛ زمینه ساز پیروزی انقلاب اسلامی در استان بوشهر (براساس اسناد نویافته)
- تحلیل گفتمان انتقادی «بیماری» در اسناد آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران

آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی (ایلخانان و صفویان)

محمدصادق میرزا ابوالقاسمی * دکتر علی اصغر شیرازی **

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۴/۲۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۹/۱۱

چکیده

خصوصیات ظاهری، نوشتاری و آداب استفاده از مهر در اسناد دوره اسلامی از زمان غازان خان تحولی اساسی یافت. این تغییرات هم زمان با اصلاح نظام دیوانی و اداری ایلخانان اعمال می شد و با گرایش غازان خان به دین مبین اسلام کاملاً هم سو بود. مغولان در ممهور کردن نامه های خود تابع آدابی خاص بودند و از مهرهایی چون آلتون تمغا، آل تمغا و قرا تمغا استفاده می کردند. همچنین مهر خود را معمولاً بر کنار تاریخ و ارقام مالی سند و گاه بالای فرمان می گذاشتند.

آگاهی از آداب مهرگذاری بر اسناد در دوره تیموری اندک است، اما نظام گسترده دیوانی در دوره صفویان انواع مهر و آداب ویژه ای را در این باره موجب شد تا آن جا که برخی از این قواعد را ثبت کرده اند. ده مهر دیوانی در دوره شاه سلیمان و سه مقام ارشد مهربرداری با عناوین «مهربدار مهر همایون»، «مهربدار مهر شرف نفاذ» و «دوات دار مهر انگشتر» از این جمله است. در این مقاله انواع مهرهای دیوانی و آداب استفاده از آن ها در اسناد اسلامی به ویژه در دوران ایلخانان مغول و صفوی بررسی شده است.

واژگان کلیدی

مهر، آداب مهر، اسناد و نامه ها، ایلخانی، صفوی.

* دانشجوی دکترای پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، استان تهران، شهر تهران

Email: Abolqasmi.s@gmail.com

Email: Shirazi41@yahoo.com

** استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد، استان تهران، شهر تهران

مقدمه

اسناد و مکاتبات از جمله منابع قابل توجه در تحقیقات تاریخی محسوب می شود. این اسناد در چهار گروه کلی سلطانیات، دیوانیات، اخوانیات و اسناد مالی، حقوقی و قضایی تقسیم و با محتوای گوناگون و در رتبه های ارزشی و طبقاتی مختلف اجتماع هر دوره، تعریفی معین می یابد. از این اسناد با عناوین «رقم»، «فرمان»، «منشور»، «حکم»، «مثال» و ... یاد می کنند. (فراسی، ۱۳۷۸، ۱۹۹-۲۱۶)

در دانش سندشناسی شناخت مبانی تاریخی و فرهنگی جامعه معاصر هر سند ضروری است و محققان در بررسی آن به مباحثی چون شناخت انواع کاغذ، خط و تذهیب، علم به رجال و منصب و لقب شناسی و توانایی در بازخوانی سند روبه رو هستند. بررسی و بازخوانی سجع مهرها در اسناد نیز از مهم ترین دغدغه های محققان این حوزه است. این مهرها جز آگاهی رسانی تاریخی، مطابق با ضوابط و نظام دیوانی بر اسناد خورده است. از این نظر بررسی و مطابقت ویژگی مهرها در اسناد و یافتن قواعد استفاده از مهر در اسناد دوران ایلخانان و صفویان - با توجه به نظام گسترده دیوانی و اداری در این دوره ها - مغتنم و بحث اصلی این مقاله می باشد.

مهر و نامه منسوب به پیامبر (ص)

قدیمی ترین مهر اسلامی متعلق به پیامبر (ص) است. ابن خلدون درباره این مهر انگشتی آورده است: «پیامبر (ص) می خواست نامه ای به قیصر بنویسد. به وی گفتند: مردم غیر عرب نامه ای را که مهر نشده باشد، نمی پذیرند.

از این رو پیامبر انگشتی از سیم برگزید و بر روی نگین آن نگاشت: «محمد رسول خداست»، بخاری گوید: سه کلمه مزبور را در سه سطر قرار داد و بدان نامه را مهر کرد و هم گوید: هیچ کس را نشاید که مثل آن را نقش خاتم کند. و ابوبکر و عمر و عثمان آن را در انگشت کردند. ولی پس از چندی مهر مزبور در چاه اریس فرو افتاد، و آن چاه آب فراوان داشت و قعر آن معلوم نشد از این رو عثمان اندوهگین گشت و آن را به فال بد گرفت و مهر دیگری نظیر آن بساخت.» (ابن خلدون، ۱۳۷۱، ۵۰۵)، نامه ای منسوب به پیامبر (ص) در موزه توقیعی سرا نگه داری می شود که بر آن مهری دایره ای شکل با سجع «محمد رسول الله» نقش بسته است. این مهر در سه سطر نوشته شده و از پایین به بالا خوانده می شود و در ظاهر منطبق بر گفته ابن خلدون نیز هست. با این حال استفاده از رنگ جوهری برای ضرب مهر در این سند، صحت انتساب آن به پیامبر (ص) را با تردید مواجه می کند. مهر منسوب به پیامبر (ص) در ذیل این نامه خورده است. (تصویر ۱)

ایران تا حکمرانی ایلخانان بسیار اندک است. در این دوره نیز به واسطه چندین سند پراکنده و چند گزارش تاریخی از آداب مهر و خصوصیات ظاهری مهر آنان آگاهی مختصری در دست است. شاید روشن ترین نکته در رابطه با مهر پادشاهان مغول گزارش رشیدالدین فضل الله از تغییر شکل و مضمون مهر غازان خان باشد. در این زمان به پیشنهاد امیر نوروز و در آستانه گرویدن خان مغول به اسلام، سجع مهرهای پادشاه به مضامین اسلامی و شعاعر مذهبی اسلام تغییر یافته است. همچنین شکل دایره را برای مهرها برگزیدند و آن را جایگزین مهرهای مربع شکل مغولی کرده اند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۱)

این صرفاً یک گزارش تاریخی است. اما چنین تغییری در تنها مهر شناخته شده غازان خان رخ نداده است. تا مدت ها بعد نیز همچنان مهرها چهارگوش باقی ماند و صرفاً آوردن عبارات و مضامین اسلامی بر این مهرها رایج گشته است. (تصویر ۲)

در مهرهای دوران تیموری نشانه هایی از این تغییر در شکل و مضمون دیده می شود. ترکیبات پیچیده و گاه درهم این مهرها حاکی از تلاش در ایجاد تحول در مهرها بوده؛ این موضوع در دوره صفوی تکوین یافته است. به طور کلی مهم ترین تحولات ظاهری و نوشتاری در مهرهای صفوی به ویژه - مهر پادشاهان و رجال به این قرار است:

۱- سجع مهرها با تاکید بر مضامین شیعی و شعارهای مذهبی تشیع همراه است.

۲- «بنده شاه ولایت»، «غلام شاه ولایت» و مضامینی مشابه مهم ترین سجع پیوسته و پیشوندی نام صاحب مهر بوده است.

۳- مهرهای صفوی دایره ای شکل و به مرور استفاده از مهرهای چهارگوش و بیضی نیز رایج شده بر برخی از این مهرها تاجی نهاده اند که از آن به مهر گلابی شکل و مهر محرابی یاد می کنند.

۴- مهرها با حاشیه و قاب مرکزی ترکیب می شود و خط آن رقاع، ثلث، نستعلیق یا ترکیبی از ثلث و نستعلیق بوده است.

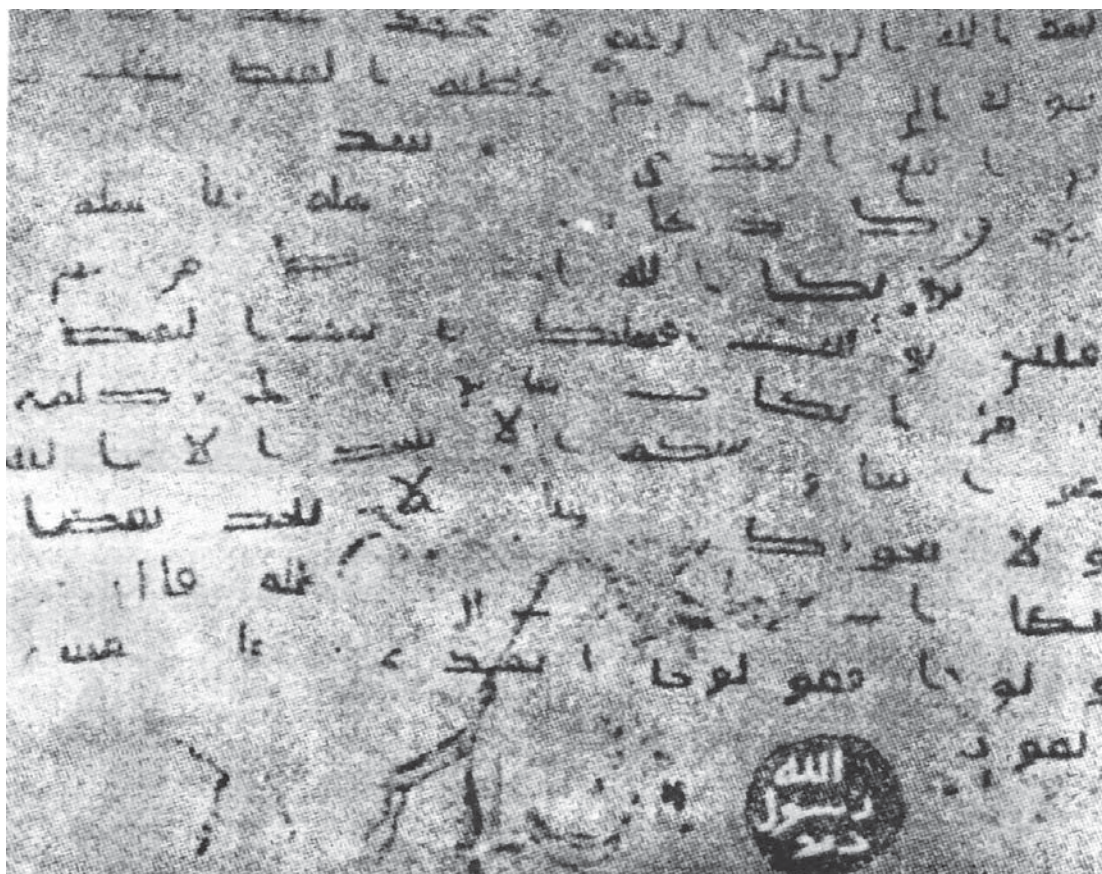
۵- بیش تر مهرهای صفوی بدون نقش و نگار تزئینی بر صفحه اثرگذار بوده و این سنت را هم چون گذشته تکرار کرده اند. تزئین بر مهرهای نستعلیق کم کم رواج یافته است.

۶- تاریخ نگاری بر مهر از این دوره رسم متداول گردید. ویژگی ها و آداب و خصوصیات فنی مهر در دوره قاجار به سنن مهورداری صفویه پیوند خورده است و از جهاتی به آن متمایل و منتسب است. مهم ترین تغییرات در این فاصله زمانی به خصوصیات ظاهری، نوشتار و ترکیب بندی مهرها خلاصه می شود.

آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی ایلخانان در دوره ایلخانی به مهر تمغا می گفتند. این واژه مغولی

ویژگی ظاهری مهرهای اسلامی

اطلاعات تاریخی از مهر و آداب آن، در دوره اسلامی

تصویر ۱- مهر و نامه منسوب به پیامبر اسلام (ص) که به قیصر روم نوشته شده و نقش مهر مدور آن با سجع: «محمد رسول الله» است، مآخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۴۷۱

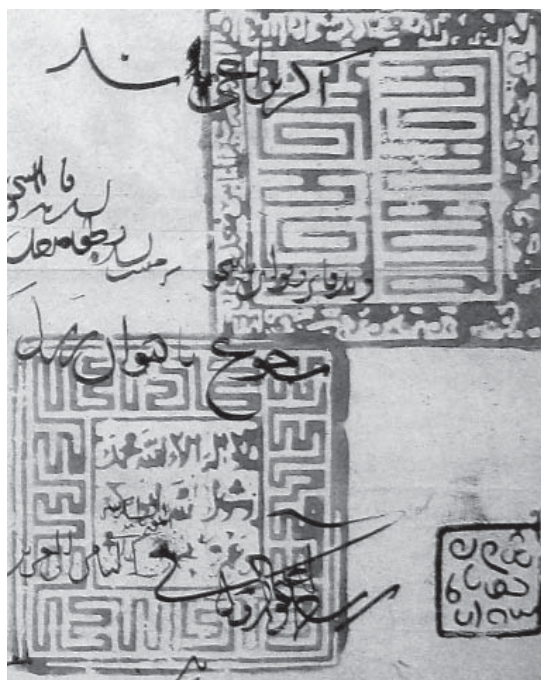
می باشد ثبت می کنند تا پیدا باشد که در کدام وقت و کدام شخص تمغا زده» (همان، ۲۳۵)

خطوط مهرهای ایلخانی اغلب ایغوری، پاگزیا یا الفبای عربی است. در اسناد ایلخانی مهر اصلی بر بخش تاریخ سند گذاشته می شود. از تاریخ ۷۵۵ قمری به بعد نمونه اسنادی در دست است که مهر اصلی را بر بالای سند زده اند. در صورتی که سند از چند بند تشکیل شده باشد محل اتصال نیز حتما ممهور می شود. آلتون تمغا مختص اسناد مالی است و در کنار ارقام عددی سند نیز زده می شود. این مهر مزین به نام سلطان است، هرچند که اسناد مالی را دیوان سالاران تهیه می کنند. قرا تمغا در صورت استفاده بر حاشیه سمت راست آخرین سطر سند کنار آل تمغا نقش می شود و مهر عمال حکومتی در پشت سند می آمده است. (شیخ الحکامی، ۱۳۸۱، ۱۱۳ و ۱۱۶) (تصویر ۳)

آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی صفویان مصطلحات و نظام دیوانی ایلخانیان در دربار جلایریان و تیموریان و ترکمانان تا اندازه ای دنبال شده است. تیمور پایین فرمان ها را مهر می کرده و ترکمانان در بالا سمت راست و زیر طغرا یا در ذیل نامه مهر می زدند. اطلاع از

است و بر حسب این که آن را با آب طلا، شنکرف یا مرکب سیاه آغشته و بر سند نقش کنند به آلتون تمغا، آل تمغا، و قرا تمغا معروف بوده است. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۰) رشیدالدین فضل الله در انواع تمغاهای دیوانی غازان خان چنین آورده است:

«جهت حکومت سلاطین و امرا و ملوک معظم و معظمت امر ممالک تمغایی بزرگ از یشم و جهت قضات و ائمه و مشایخ یکی دیگر هم از یشم اندکی کوچک تر و جهت متوسطات آمد تمغایی بزرگ از زر، فروتر از آن از یشم و جهت برنشتن و فرود آمدن لشکر تمغایی مخصوص از زر به همان خط و نقش معهود لیکن بر حوالی آن صورت کمان و چاق و شمشیر کرده و... آلتون تمغایی کوچک ساخته که بر بروات خزانه و ولایات و یافته و مفاصات و مکتوبات دیوانی که جهت معاملات و آب و زمین نویسند زنده. بعد از آن که آن ها را به موجب پروانه بیتکچیان دیوان نوشته باشند و به علامات رسیده مختصری به خط مغولی بر ظهر آن نویسند تا آل تمغا بر آن زنده و این زمان به هر وقت که بروات و مکتوب بسیار جمع می شود، عرضه داشته کلید می ستانند و وزرا و نواب دیوان به حضور تمغاچی می زنند و ذکر آن بر دفتری که هم در آن صندوق

تصویر ۳- کهن ترین سند سازمان اسناد ملی ایران به تاریخ نگارش ۷۲۶ هجری قمری، مربوط به منطقه کوهک در فارس، مآخذ تصویر: جلوه های هنر ایرانی بر اسناد ملی، ۱۷

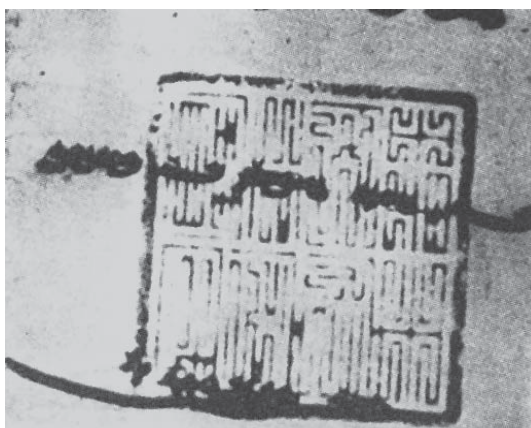
و مدور است.

۶- مهر مسوده: که بر احکام عنوان نوشته جات که طغرای «حکم جهان مطاع شد» به سرخی نوشته می شد و به شرط نامچه و آن چه در حاشیه احکام نوشته شود و به رقم مواجب و رقم تیول که سند دفتری است می زدند و نقش آن مهر مسوده دیوان اعلی و اسم مبارک و مدور است. (تصویر ۴)

۷- مهر «انا فتحنا» که مخصوص داد و ستد خزانه عامره

تصویر ۴- مهر مسوده دیوان با سجع: «الله محمد علی، بنده شاه ولایت طهماسب، مهر مسوده دیوان اعلی»، مآخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۳۴

تصویر ۲- مهر چهارگوش غازان خان، از او صرفا همین یک مهر شناخته و ممکن است تغییر شکل مهر از مربع به دایره در مهرهای نایافته او رخ داده باشد، مآخذ تصویر: مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، ۳۵۱

وضع دیوانی و قاعده های مهرگذاری بر اسناد حکومتی این دوران ناشناخته است؛ اما از دوره صفوی اسناد مکتوب و نمونه آثاری شایان توجه در دست است. یکی از این اسناد نسخه خطی ۶۲۹۳ موزه ملی ملک است که در آن ضمن توصیف و طبقه بندی اسناد صفوی و روایت تهیه و ارسال آن از ده مهر دیوانی یاد شده که این مهرها عبارتند از:

۱- مهر داد و ستد: که بر احکامی که طغرای آن «فرمان همایون شرف نفاذ یافت» است و بر شجره زده می شود و بر حاشیه آن شعر حکیم سنایی نقش شده است:

جانب هر که با علی نه نکوست
هر که گو باش من ندارم دوست

و حال محرابی است.

۲- مهر نشان: که نزد مهرداد بود و بر نشان که طغرای آن دوازده خانه و اسامی نیز که دوازده امام است زده می شود و بر حاشیه آن آمده:

گر کند بدرقه لطف تو همراهی ما
چرخ بر دوش کشد غاشیه شاهی ما

و حال محرابی است.

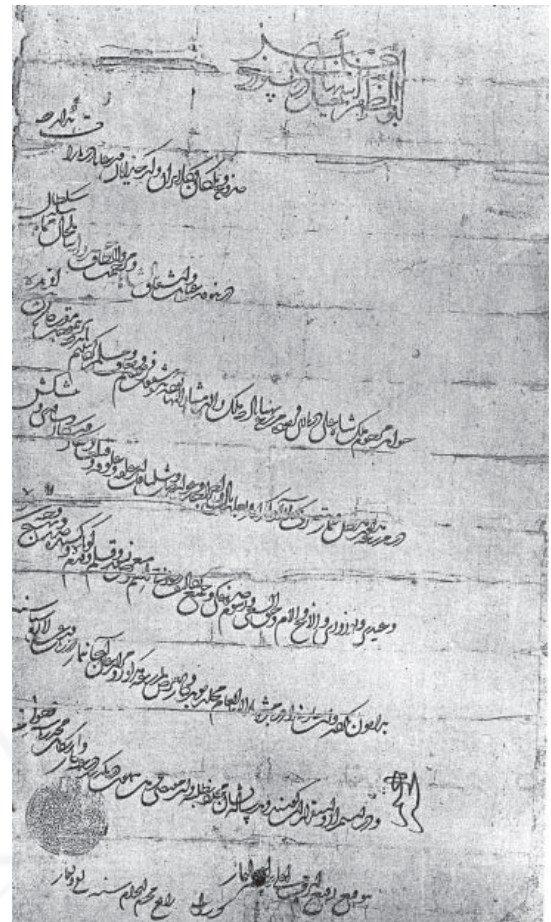
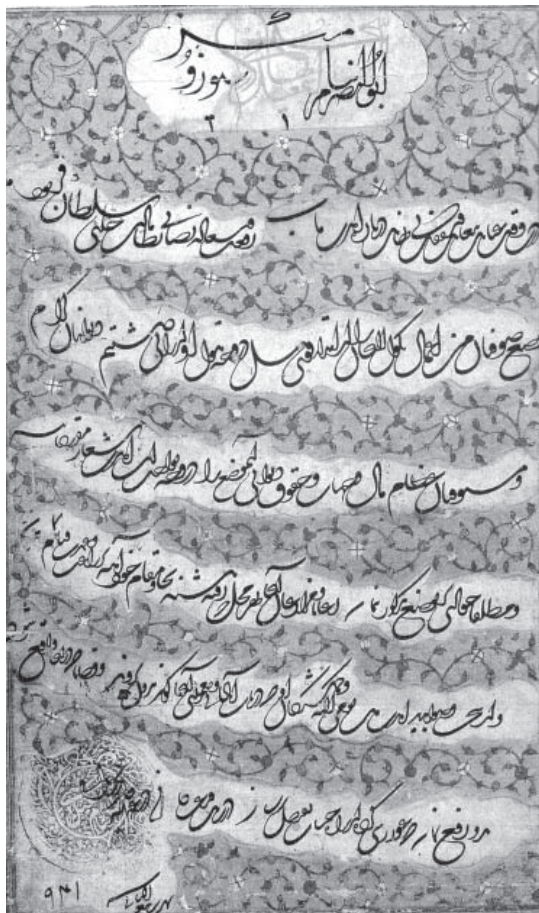
۳- مهر خلعت: که نزد مهرداد بود و رقم آن را مشرف قیاجی خانه (خیاط خانه سلطنتی) به طریق سیاق می نویسند و بر حاشیه، اسامی متبرکه دوازده امام (ع)، نقش و مربع است.

۴- مهر کوچک: که بر انگشتر مبارک بود و بر ارقامی که در مجلس بهشت آیین به طغرای «حکم جهان مطاع شد» به سیاهی نوشته می شود، زده می شود و در زمان نواب گیتیستان معمول شد، مربع بود و حال محرابی است.

۵- مهر ختم: که بر حاشیه نشان ختم به خط مبارک نوشته و زده می شد و نقش آن این است:

ختم است پادشاهی عالم به نام ما

ثبت است بر جریده عالم دوام ما

تصویر ۶- فرمانی از سلطان ابراهیم میرزا به تاریخ ۹۴۱ هجری قمری و نقش مهر او در پایین نامه با مسجع «الهی چنان کن فرجام کار، تو خشنود باشی و ما رستگار / سام بن اسمعیل الحسینی» مأخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۲۱

تصویر ۵- فرمانی از شاه اسماعیل صفوی و نقش مهر پادشاه در ذیل نامه با مسجع: آیه الكرسي و «حفظهما الله العلی العظیم، اسمعیل بن حیدر بن جنید صفوی»، مأخذ تصویر: مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، ۳

۲- مقرب الخاقان مهرداد مهر شرف نفاذ: که مهر شرف نفاذ در اختیار او بوده و احکام امیران و لشکریان و تیولنامه‌ها و پروانه‌جات وزیران را پس از ثبت مهر می‌زده است. ۳- مقرب الخاقان دوات‌دار مهر انگشتر: که پس از طغراکشی بر احکام این مهر را بر آن می‌گذاشت. (میرزا سمیعا، ۱۳۴۵، ۲۶ و ۲۵)

از این سه مهر و مهرداد جهانگیر قائم مقامی یاد کرده اما صفری اسماعیلی به نقل از میرزا سمیعا از مهرداد چهارمی یاد می‌کند که به ظن قوی با مهرداد سوم یکی بود و او متوجه این موضوع نشده است. (اسماعیلی، ۱۳۸۵، ۱۲۱)

محل نقش مهر پادشاهان صفوی جز شاه اسماعیل معمولاً بر بالای سطر اول فرمان ها خورده است. شاه اسماعیل نیز اغلب مهرهایش را در برابر سطر اول نامه و زیر طغرا می‌گذاشت. از این پادشاه اسنادی که مهر آن در زیر فرمان خورده نیز در دست است. (تصویر ۵)

است.

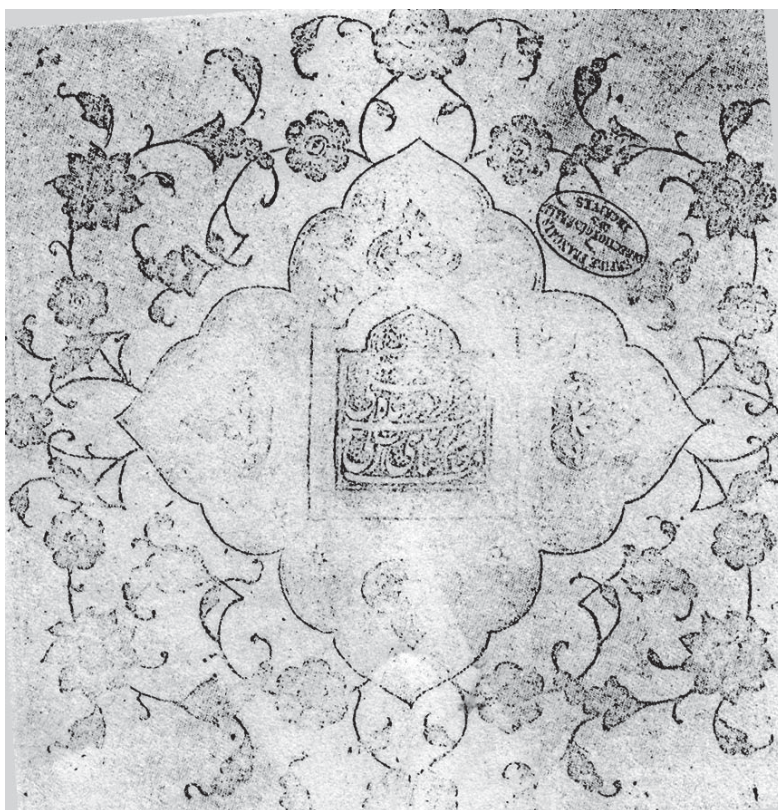
۸- مهر ثبت مهر همایون شرف نفاذ: که نزد مهرداد بود و بر ضمن احکام سیورغال و معافی و تیول همه‌ساله امرا و ارباب مناصب می‌زدند.

۹- مهر ثبت شرف نفاذ: که نزد مهرداد دیگر بود و بر ضمن احکام مناصب می‌زدند.

۱۰- مهر که در جلوس مبارکیادی ابداع شد و مسجع آن: «انه من سلیمان و انه بسم الله الرحمن الرحيم» و محرابی است و گاهی بر نامه‌ها می‌زدند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۳ و ۲۳۴)

میرزا سمیعا در تذکره الملوك و میرزا رفیعا در دستور الملوك نیز از سه مهرداد، در دربار صفویان خبر می‌دهند:

۱- مقرب الخاقان مهرداد مهر همایون: که تیولنامه‌ها و سیورغالات وزیران و ارقام استیفا و معافیت‌ها را پس از ثبت مهر می‌کرد.

تصویر ۷- نقش مهر فتحعلیشاه با سجع: «الغره الله / قرار در کف شاه زمانه فتحعلی، گرفت خاتم شاهی ز قدرازی ۱۲۱۷» بر برگی مجزا به پیوست نامه ای برای ناپلئون، مآخذ تصویر: مهرها، طغراها و توقیع های پادشاهان ایران از ایلخانان تا پایان قاجاریه، بخش دوم، ۳۳

پادشاهان صفوی به سران سرزمین های دیگر پرداخته است نیز از چنین رسمی سخن گفته شده است. مثلاً درباره مهرهای دو نامه ارسالی به هندوستان چنین آمده است: «...و بدون مهر ضمن بود، ظاهراً مهر بر کاغذ علیحده زده به دستور نامه ای که جان نثارخان آورده در میان نامه گذاشته بودند و ملاحظه شد.» و «مهر مبارک که بر کاغذ علیحده تذهیب و زینت شده بود در میان نامه محاذی ابتدای القاب گذاشته شد.» (رساله بیاضی صفوی، ۱۳۸۷، ۳۸ و ۴۱) احتمالاً چنین قاعده‌ای در قاجار نیز دنبال شده است؛ چنان که قائم مقامی از دو نمونه نامه نگاری فتحعلی شاه با این خصوصیت یاد کرده است. (تصویر ۷) اما رابینو درباره محل مهر فتحعلی شاه قاجار در نخستین نامه‌اش به ناپلئون بر این اعتقاد است که چون این پادشاه قاجاری نمی دانست کجای نامه را مهر کند، آن را بر قطعه کاغذی جداگانه زده اند، تذهیب کرده و سپس بر نامه چسبانیده اند. (قائم مقامی، ۱۳۵۰، ۲۳۹) رسوم دیوانی و آداب نامه نگاری در دوران افشاریه و زندیه و قاجاریه دنباله صفوی است؛ اما آن‌ها چون صفویه به مکتوب کردن دستورالعمل‌ها علاقه‌ای نشان نداده‌اند و اکنون اثری از آن در دست نیست. مهر آقا محمدخان بر ذیل نامه‌ها نقش بسته است و این تقلیدی از کریم خان در آداب دیوانی زندیه است. باقی پادشاهان قاجار مهرشان را بالای فرمان‌ها می گذاشتند و شاه زادگان

به نظر می‌رسد نمونه اخیر مربوط به اسنادی است که در اوایل حکومت شاه اسماعیل صادر شده و متأثر از رسم ترکمانان است. صغرا اسماعیلی این اسناد را تا پیش از ۹۱۱ هجری قمری صحیح دانسته است. (همان، ۱۳۰) با این حال تصویر شماره ۶ سندی از سلطان ابراهیم میرزا به تاریخ ۹۴۱ هجری قمری است که مهرش در پایین سند دیده می‌شود.

آداب استفاده از مهر در اسناد و مکاتبات سلاطین صفوی با همتایان خارجی خود نیز دستورالعملی معین داشته است. رابینو در این باره آورده است: «برای نوشتن نامه به شاهان خارجی سلاطین صفوی از مهر بزرگ استفاده می‌کردند که در پشت نامه زده می‌شد و برای فرامین عادی مهر گرد تاریخ‌دار شاه عباس اول در بالای نامه ظاهر شد، در حالی که در پشت نامه یک مهر گلابی شکل کوچک بدون تاریخ با جمله «بنده شاه ولایت» بدون ذکر نام شاه زده می‌شد. نه تنها مهر در بالای فرمان زده می‌شد، بلکه در مکاتبات خارجی پشت فرمان را مهر و امضا می‌کردند؛ برای این که قبل از باز شدن نامه، نام نویسنده را بدانند.» (رابینو، ۱۳۵۳، ۲۲، اسماعیلی، ۱۳۸۵، ۱۳۰) مهر این نامه‌ها را معمولاً بر کاغذی مجزا نقش می‌کردند و به پیوست نامه ارسال می‌شد.

در رساله بیاضی صفوی که به آداب نامه نگاری

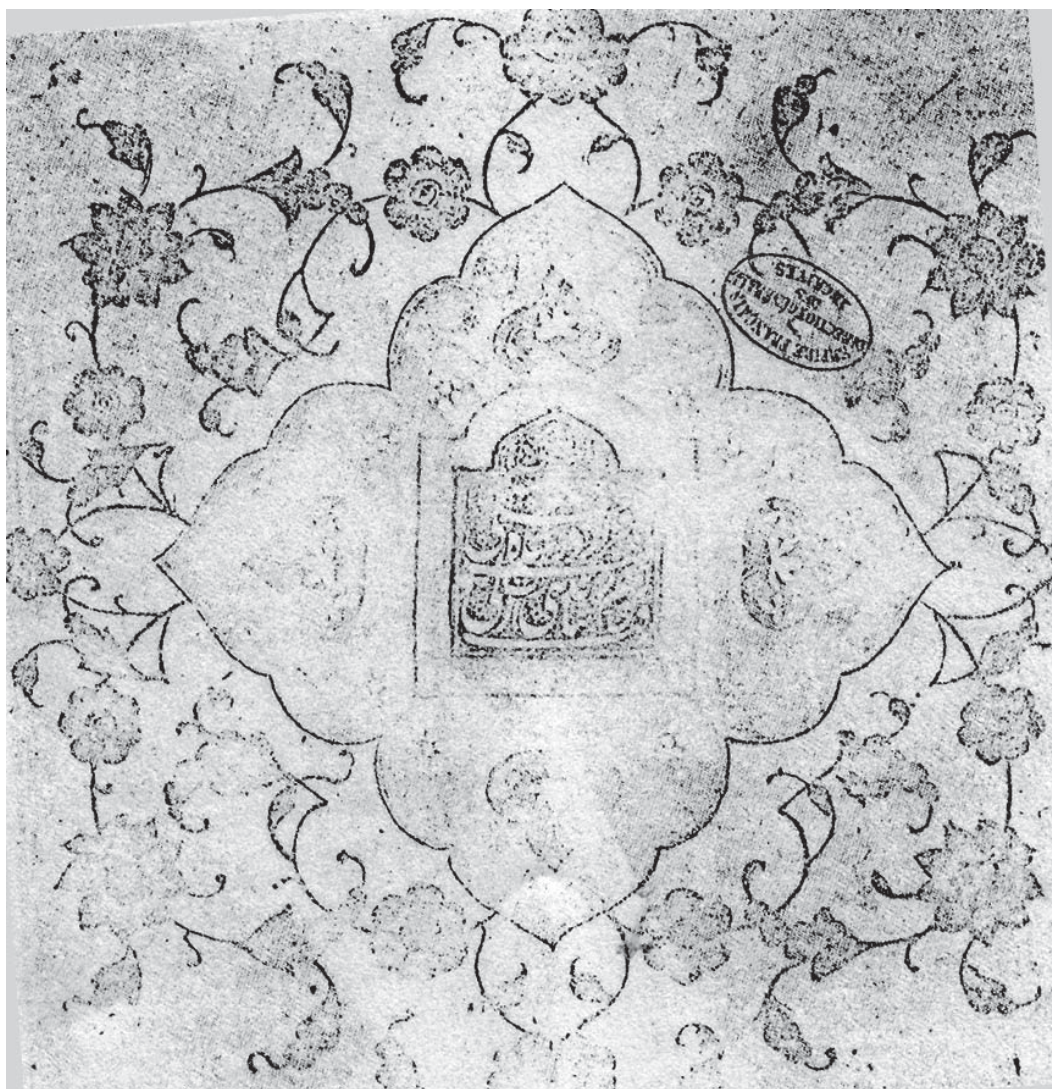

نتیجه

اثر مهر در اسناد معرف صاحبان آن و مبین اعتبار هر سند بوده است. مهم ترین آداب استفاده از مهر در اسناد دیوانی تعیین محل نقش مهر در سند بوده است. این موضوع همیشه متناسب با متن و درجه اهمیت سند و اشخاص ممهور کننده آن مشخص می شود. چنان که در دوره ایلخانان مهرهای اصلی معمولاً در کنار تاریخ سند و احیاناً ارقام مالی سند خورده است و گاه مهر را بر بالای فرمان گذاشته اند. در دوره صفویان نیز جز چندی از اسناد شاه اسماعیل اول مهر شاهان بر بالای فرمان ها خورده است. نکته قابل توجه، اثر مهر پادشاهان صفوی بر نامه هایی است که به کشورهای همسایه فرستاده اند. مهر این نامه ها را بر کاغذی جداگانه زده و به نامه پیوست کرده اند. گستردگی مراحل دیوانی و تنوع مراسلات منجر به تعدد مهر در این دستگاه نیز شده است. به طور معمول مهرهای ثبتی از این قبیل را بر پشت فرمان ها به نشانه تایید می زده اند.

منابع و مآخذ

- ابن خلدون، عبدالرحمان. مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمدپروین گنابادی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
- اسماعیلی، صغری. پژوهشی در سکه ها و مهرهای دوره صفوی، تهران، میراث فرهنگی، ۱۳۸۵.
- «بیاضی صفوی: در آداب نامه نگاری پادشاهان صفوی» در: نامه بهارستان، ش ۱۳ و ۱۴، ۱۳۷۸.
- جدی، محمد جواد. مهر و حکاکی در ایران، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.
- شهرستانی، سیدحسن، جلوه های هنر ایرانی بر اسناد ملی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱.
- شیخ الحکامی، عمادالدین. «بررسی یک پاره سند ایلخانی» در: نامه بهارستان، س ۵، ش ۱ و ۲، بهار ۱۳۸۱.
- فراستی، رضا. «آشنایی با فرمان ها و رقم های دوره قاجاریه» در: تاریخ معاصر ایران، س ۳، ش ۱۱، پاییز ۱۳۷۸.
- قائم مقامی، جهانگیر، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی، تهران، انجمن آثار ملی، شهریور ۱۳۵۰.
- «مهرها، طغراها و توقیع های پادشاهان ایران از ایلخانیان تا پایان قاجاریه» در: بررسی های تاریخی، ج ۴، ش ۴، ۱۳۴۸، ۷-۶۸.
- کریم زاده تبریزی، محمدعلی. مهرها، طغراها و فرمان های پادشاهان ایران، لندن، ۱۳۸۵.
- لویی رابینو، آلبوم سکه ها، نشان ها و مهرهای پادشاهان ایران، به اهتمام محمدمشیری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۳.
- میرزا رفیعا، دستورالملوک، محمدتقی دانش پژوه، در: مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ش ۱۵ و ۱۶، ۱۳۴۷-۱۳۴۸.
- میرزا سمیعا، تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۴۵.

فرمانی از سلطان ابراهیم میرزابه
تاریخ ۹۴۱ هجری قمری و نقش
مهر او در پایین نامه با سجع:
«الهی چنان کن که فرجام کار،
تو خشنود باشی و ما رستگار/
سام بن اسمعیل الحسینی»
ماخذ تصویر: مهرها، طغراها و
فرمان های پادشاهان ایران، ۲۱